

Az egyetemtörténeti kutatás forrásai, módszerei és fontosabb témái

MIKONYA GYÖRGY

Az egyetem – mint különleges státuszú intézmény – új eszmék forrásaként és a társadalmi fejlődés kritikus ütközőpontjaként van jelen a köztudatban. Az oktatás és kutatás révén az egyetem a társadalmi és a technológiai fejlődés kiemelten fontos hajtóereje. Minden egyes generáció vezető erői, meghatározó személyiségei alapvetően itt szerzik a képzésüket, így az egyetem történetének kutatása, lényegében a személyiségek és a tudás kapcsolódási pontjaihoz, a kezdetekhez, a forma és tartalom találkozásához vezethető vissza.

Bármilyen meglepő, az egyetemi tudástranszfer és tudásfelhasználás átfogó vizsgálata a tudományos és társadalomtörténeti kutatásokban viszonylag hosszú ideig mellőzött területnek számított. Még az általános történettudományi kutatásokban is sokáig csak periferikus témának tekintették az egyetem-történetet. A nemzeti szellemű történetírás pedig gyakran megelégedett egy adott intézmény nemzeti kultúrában betöltött szerepének a vizsgálatával. Természetesen az így is igen nagyszámú egyetemtörténeti munka sokat foglalkozott egy-egy egyetem történetével, de a több egyetem összehasonlító vizsgálatából következő trendek keresése, esetleges összehasonlító vizsgálatok elvégzése jóval ritkább. A különféle – többnyire jubileumi évfordulókhoz kapcsolódó – kiadványok alapvetően a kronológiai elrendezést követik, és gyakran csak a regionális jelentőségű események társadalom- és tudománytörténeti hátterét vizsgálják.

Az egyetemtörténeti kutatások forrásai és magyar szakirodalma

A téma kutatásához sokféle forrás áll rendelkezésre: egyetemek irattári anyaga, egyetemi anyakönyvek, statútumok, okleveles emlékek, jegyzőkönyvek, promóciós iratok, eredeti források felhasználó szöveggyűjtemények, diákok és tanárok útinaplói, peregrinációs beszámolók, diákok és tanárok levelezése és elég nagy számban fennmaradt önéletrajzi írások. Ezen források differenciált kultúr- és pedagógiatörténeti értékelése, összehasonlító elemzése lehetővé teheti ok-okozati összefüggések, trendek felvázolását és az esetleges eltérések magyarázatának keresését.

A magyar egyetemtörténeti kutatás megalapozói több monográfiát és számos tanulmányt írtak a hazai és a külföldi egyetemek fejlődéséről. A kutatáshoz mindmáig alapnak tekinthetők *Ábel Jenő* (*Ábel*, 1881), *Kornis Gyula* (*Kornis*, 1937) *Békefi Remig* (*Békefi*, 1898), *Schneller István* (*Schneller*, 1910), *Fináczy Ernő* (*Fináczy*, 1906, 1910, 1926) és *Prohászka Lajos* (*Prohászka*, 2004) témával kapcsolatos művei. *Kornis Gyula* „Tudomány és társadalom” című művében írja: „A középkorban a XIII. század elején ugyancsak a társadalom talaján született meg az universitas, a mai egyetem őse. Már a neve is kifejezi társas jellegét: universitas magistrorum et scholarium, a tanárok és tanulók egyetemessége, azaz mint jogi személynek a munkaközössége. Az egyetem eredetileg a középkor korporatív szellemének alkotása.” (*Kornis*, 1944. 370–371.). *Kornis* megállapításait az elemzett időszakra vonatkozóan az 1. táblázatban összegeztük.

Kor	Alapeszme	Tudomány-felfogás	Uralkodó kar	Embereszmény	Erény
Középkor	hit	dogmatikus	teológia	keresztény ember	jámborság
Felvilágosodás	ész	kritikai racionalizmus	jog	hasznos ember	az állam szolgálata

1. táblázat: A középkor és a felvilágosodás hatása az egyetemre, *Kornis* alapján

A neveléstörténeti szakirodalomban kevésbé ismert és idézett *Hajnal István* munkássága (*Hajnal*, 2008), holott ő az írástörténet nemzetközi szaktekintélye. *Hajnal István* az európai kultúrában megnyilvánuló korai egyetemi mozgalom jelentőségét a következőkben látja: egyik napról a másikra létrejön egy tudományosan képzett új értelmiségi réteg, továbbá néhány generáció alatt egységes programmal működő iskola-központok alakulnak Európában (*Hajnal*, 2008). *Mályusz Elemér* – a középkori egyházi társadalomról írott könyvében – részletesen bemutatja és elemzi azt a folyamatot, amelynek során a papság, a világi társadalom szolgálatába állva, különös megbecsültséget és kiváltságokat vívott ki magának. Ezek a kiváltságok azt is lehetővé tették a klerikusok számára, hogy korszerű műveltséget szerezzenek, egyetemre járjanak (*Mályusz*, 1971). *Tonk Sándor* kiváló monográfiájában az erdélyi peregrináció kutatását végzi el a kezdetektől 1520-ig, közben az összefüggések magyarázataként felvázolja egy általános egyetemtörténet részleteit is. Különösen érdekesek és egyetemtörténeti szempontból jól használhatók *Tonk Sándor* családtörténeti kutatásai, amelynek részeként egy-egy nevesebb erdélyi klerikus és értelmiségi – így *Kecseti Péter*, a *Vitéz János* rokon *Várad Péter*, *Lépes György*, a kolozsvári *Bulkischer* család, a segesvári *Polnerek* és mások életútját – ismerteti (*Tonk*, 1979).

Mészáros István a *Szalkai-kódexet* bemutató monográfiájában (*Mészáros*, 1972) a korábban főleg történészek és irodalomtörténészek által művelt huma-

nizmus-kutatás pedagógiatörténeti értelmezését nyújtja. Az ellenreformáció iskolaügye, valamint a protestáns, kollégiumi típusú iskolák bemutatása (Mészáros, 1984) pedig e korábbi munka szerves folytatásának tekinthető. Ezek a könyvek az interdiszciplináris kutatási eredmények pedagógiatörténeti elemzésével és értelmezésével, továbbá az oktatási módszerekre vonatkozó megállapításaikkal mintaadóak lehetnek a neveléstörténészek számára.

A hazai kutatói műhelyek között kiemelten fontos az ELTE Egyetemi Könyvtárában Szögi László köré szerveződő kutatók köre (Szögi, 2015). Ez a műhely az egyetemtörténet- és ezen belül a peregrináció-kutatás hazai központja. Az itteni egyetemtörténeti gyűjtemény, az egyéb dokumentumok, valamint a külföldi és a hazai szakkönyvek, publikációk gyűjteménye számos egyetemtörténeti doktori disszertáció készítését segítette.

Az újabb magyar kutatások között fontos az MTA Filozófiai Intézete által kezdeményezett, több szerző által jegyzett, 1995–1999 között folytatott, „Az európai egyetem funkcióváltozásai” című, multidiszciplináris szerveződésű kutatás, amelynek anyaga könyv formában, illetve a *Magyar Felsőoktatás* aktuális számaiban érhető el (Tóth, 2001).

Pedagógiatörténeti vonatkozásai miatt jelentős és mértékadó a Németh András köré szerveződő műhely munkája. Az itt megjelent könyvek és tanulmányok átfogó képet adnak e diszciplína nemzetközi gyakorlatáról, a külföldi hatások hazai adaptációjának részleteiről, az egyetemi modellekről, valamint a neveléstudomány hazai egyetemeken való megjelenéséről és fejlődéséről (Horn, Németh, Pukánszky és Tenorth, 2001; Németh, 2013).

A szegedi-kolozsvári egyetem történetének avatott kutatói Pukánszky Béla személye körül csoportosulnak, kitüntetett kutatási területük a tanárképzés alakulása, valamint a meghatározó professzorok életútjának ismertetése, elemzése, értékelése (Pukánszky, 1999, 2000, 2001).

A magyar egyetemtörténeti kutatások között ugyancsak a neveléstörténeti megközelítést képviseli a Debreceni Egyetem Brezsnay László által vezetett kutatócsoportja. Egyetemük és főleg a tanárképzés történetét évről évre bővítve, részletesen bemutatták az országos neveléstudományi konferenciákon és több monográfiát is kiadtak ebben a témában (Brezsnay, 2007).

Termékenyek és sok témával kapcsolatos érdekes részletet tartalmaznak az irodalomtörténészek írásai – főleg a korai egyetemekre vonatkozóan –, bár ezek leginkább nyelvi és műfaji sajátosságokat vizsgáló régiségkutatások és elemzések. Érthető módon keveset foglalkoznak az oktatástörténeti aspektussal, viszont neveléstudományi szempontok szerinti feldolgozásuk mindenképpen hasznos a neveléstörténeti kutatás számára.

Az egyetemtörténeti kutatás témái

Az egyetemtörténeti kutatások irányát tekintve megkülönböztethetünk *horizontális* és *vertikális irányú* vizsgálatokat. A horizontális vizsgálatok kiindulópontja egy-egy egyetem történetéből kiemelt részelemek összevetése más intézmények történéseivel. Az összehasonlítás alapvető módszere a statisztikai adatok összevetése, hasonlóságok, azonosságok és a különbözőség tényének megállapítása a rendelkezésre álló primer és szekunder források felhasználásával. Ilyen esetben értelemszerűen csak egy kiemelt terület összehasonlító elemzése a kutatás tárgya. A vertikális irányú vizsgálat kifejezetten egy intézmény történetével foglalkozik, annak kezdetétől a vizsgálat időpontjáig. Ennek fő feladata a helyi jelentőségű dokumentált történések értékelése és értelmezése alapján fejlődési szakaszokat, törésvonalakat, a folytonosságot jelentő tradíciókat és a jövőre vonatkozó trendeket megállapítani. Az 1970-es évektől induló egyre kiterjedtebb egyetemtörténeti kutatások évente megrendezett konferenciái mindkét megközelítési módot alkalmazzák, sőt kiegészítik a diplomatika, a muzeológia új eredményeivel, a hermeneutikai, ikonográfiai és mikrotörténeti kutatási módszerek alkalmazásával.

Minden egyetemtörténeti kutatás kezdete az *egyetemalapítás* körülményeinek tisztázása. Ennek kutatása rendkívül nehéz, mert gyakran nincsenek meg, vagy hiányosak az erre vonatkozó dokumentumok, de az is előfordul, hogy szándékos vagy véletlen (?) tévedések húzódnak meg a háttérben. Az alapítás többnyire sokféle hatás eredője. Ennek dokumentált megjelenési formája az alapítási okirat a *statútum*. Az alapítás tényét befolyásolja földrajzi elhelyezkedés, az adott történelmi környezet és ennek részeként a hatalmi (uralkodók, fejedelmek, az egyházi hierarchia képviselői) és vallási viszonyok együttese, valamint a helyi, lokális erők összetett érdekérvényesítési törekvései. Különleges és alapos elemzést igénylő téma az egyetemi működés *ideiglenes vagy végleges szüneteltetésének* kutatása. Ennek része az egyetemek egyik helyről a másikra *költözésének* – esetleg a visszaköltöztetésének – a vizsgálata, az e körüli történések pozitív és negatív hatásának részletezésével. Ennek a kutatási iránynak egy vonulata az egyetemalapítás trendjeire való figyelés, hiszen történelmi távlatokból jól megfigyelhetők az alapítás és a megszűnés „*hullámai*” a mögöttük meghúzódó komplex oksági összefüggésekkel. *Ferdinand Seibt* az európai egyetemre vonatkozóan a kezdetektől a *Napoleon* éráig terjedően a következő hullámokat különíti el:

1. hullám <i>kezdeti időszak</i>	Nápoly 1224, Sevilla 1256
2. hullám <i>reakció egy akkori politikai krízisre</i>	1290-1354 között mintegy 20 egyetem jön létre, de nem mindegyik maradt fenn.
3. hullám <i>a prágai mintát követő sikertelen alapítások</i>	Krakkó 1363, Bécs 1365, Pécs 1367
4. hullám	újak – Bécs 1384, Heidelberg 1386, Lipcse 1409, Rostock 1419 megszűnik – Kulm 1386, Köln 1388, Óbuda 1395, Erfurt 1392, Würzburg 1402.
5. hullám <i>mintegy 40 év szünet után</i>	Greifswald 1456, Freiburg 1457, Basel 1459, Ingolstadt 1472, Trier 1473, Mainz 1476, Tübingen 1497, Odera menti Frankfurt 1498, Wittenberg 1502.
6. hullám <i>a reformáció hatása</i>	Jena 1558, Helmstedt 1576, Herborn 1584, Gießen 1607, Mosheim (Straßburg mellett) 1618, Rinteln 1621, Altdorf 1623, Kassel 1632, Dorpat 1632, Kiel 1665, Halle 1694.
7. hullám <i>jezsuita kollégiumok és egyetemek</i>	kollégiumok – Dillingen 1551, Prága 1556, Duisburg 1562, Braunsberg 1565, Olmütz 1676, Graz 1586, Paderborn 1614, Salzburg 1622, Osnabrück 1630; egyetemek – Bamberg 1648, Innsbruck 1673, Breslau 1702.
8. hullám <i>reformegyetemek</i>	reformegyetem – Kiel és Halle után Göttingen 1736, 1792-ben – 42 ismert egyetem német nyelvterületen.
9. hullám – <i>Napóleon-éra</i>	1818-ra a korábbi 42 egyetem mintegy fele megszűnik, megmarad Krakkó, Dorpat; új alapítás Varsó 1818, Lemberg megújul 1816-ban, Berlin 1810, Breslau 1811, Bonn 1818.

2. táblázat: Egyetemtörténeti periódusok (Seibt, 2008 alapján)

Az egyetemalapítási hullámok mintázata is érdekes összefüggésekre utalhat. A korai időszakot vizsgálva ilyenek az 1224–1256 (Nápoly és Sevilla), illetve az 1290–1354 közötti alapítások. Egy másik egyetemalapítási hullám kezdődik 1348-ban a prágai egyetem alapításával és tart egészen 1419-ig a rostocki alapításig. Ebben a hullámban részben a prágai mintát követve Krakkó, Bécs, Pécs, Heidelberg, Kulm, Köln, Erfurt, Óbuda, Würzburg, Lipcse és Rostock kap egyetemet. Sokféle hatás az oka annak, hogy az alapítást ugyanolyan dinamikus megszűnés is követi, különösen Magyarországon. A sok alapítás magyarázataként többféle elképzelés létezik, ezek közül a legérdekesebb azzal indokolja a történéseket, hogy bizonyos időszakokban sokkal egyszerűbb volt új in-

tézményt alapítani, mint egy meglévőt megreformálni (Seibt, 2008). Érdeemes azt is vizsgálni, hogy milyen időbeli eltérések vannak egy másik kultúrkörben: orosz viszonyok között például csak nagy időbeli csúszással keletkezik egyetemalapítási hullám, ennek eredményeként Dorpatban 1802-ben, Vilniusban 1803-ban, Kazanyban 1804-ben és Harkovban 1805-en jönnek létre új intézmények.

Az egyetemtörténeti kutatás értékes forrásai a *vizitációs okiratok*. Ezek időbeli eloszlása sajnos nem egyenletes, hiszen többnyire egyházi vezetők, uralkodók, fejedelmek a kezdeményezők meghatározott hatalmi célok érdekében. Szerepük különösen azokban az időkben jelentős, amikor nincsenek, vagy még nincsenek felettes hatóságok, amelyek az oktatásüggyel foglalkoznának. Ebben az esetben a vizitációs jelentések jelenthetnek pótolhatatlan primer forrást. A vizitációs jegyzőkönyvek a tények megállapítása mellett, gyakran javító szándékú reformimpulzusok kiváltói lehetnek, így hatásuk kiegészíti az alapító okiratban megjelenített tartalmakat (Langer, 2008).

Az *egyetemi tipológia* korábbi rendje (Mikonya, 2014) kiegészíthető az újabb megjelenési formák számbavételével. Ilyen egyre fontosabb determináló tényező a *földrajzi elhelyezkedés*. Ennek alapján ismerünk:

1. *fővároshoz kötődő egyetemeket*: ezek közös jellemzője a diákok, az oktatók, a kutatók és az anyagi források koncentrációja, ennek révén ezek az intézmények potenciálisan tartósan előnyös helyzetbe kerülnek, általában nem fenyegeti őket a megszüntetés, áthelyezés veszélye, így élhetnek a folytonosság adta előnyökkel. Ezek az egyetemek központi elhelyezkedésük révén közel vannak az államhatalom intézményeihez, a parlamenthez, a hatóságokhoz, az akadémiához, a tudományos testületek központjaihoz. Ez sajátos lehetőséget jelent egyrészt az intézményi érdekérvényesítésre, másrészt a professzori kar számára. Utóbbiak másoknál könnyebben jutnak szakértői felkérésekhez, tudományos életet szervező pozíciókhoz. Veszélyforrásként előfordulhat, hogy a sok melléktevékenység miatt kevesebb idejük jut az oktatásra, a diákokkal való közvetlen foglalkozásra. Az ebbe a körbe tartozó professzorok viszont kiemelkedő teljesítményt nyújthatnak a publikációk terén.
2. *regionális jelentőségű egyetemeket*: vonzáskörzetük valamivel kisebb, mint a fővároshoz kötődőké, de ez még elég nagy a folyamatos működéshez. Hagyományaikat szigorúan őrzik, előnyös, ha egy vagy több tudományterületre specializálódnak. Ezen utóbbi szempont tehetséges kutatótanárok megszerzését és megtartását, illetve a kutatási feltételek, úgy mint könyvtárak, gyűjtemények, biológiai kertek, laboratóriumok megteremtését jelenti.

3. *egykori városi, kisvárosi egyetemeket* – ezek egyik alcsoportja gyakran a régi alapítású intézmények közül kerül ki, ilyen Jéna, Cambridge, Lund. Ezen intézmények fontos jellemzője, hogy az itt élő professzorok és a polgárok sajátos öntudatot ápoltak, ami mentes a nagyvárosi hatásoktól. Itt általában sokáig megmaradt az egyetemi léthez tartozó életforma és a viselkedési normák. Ez szabályozta a társadalmi érintkezést és a mindennapi életet, ezzel sajátos, egyedi légkört kialakítva (*Klinge, 2004*).

A másik ide sorolható altípus a kisebb vonzásterülettel rendelkező, gyakran egy-egy tudományterület művelésére szakosodott egyetemeket, főiskolákat jelent, amelyek a maguk területén kiemelkedő fontosságúak is lehetnek.

Sajátos típust képeznek azok a változó országhatárok közelében fekvő intézmények, amelyek hol egyik, hol másik ország területére kerültek, vagy ideoda helyezve ún. *költözködő egyetemekké* váltak (*Mikonya, 2001*). Némelyik egyetem többszörös vándorlásra kényszerült, így például az Odera menti Frankfurt pestistől sújtott (1516, 1526, 1532) egyetemét az alapítás után hamarosan Cottbusba költöztették, amit a visszaköltözés nyugalma után 1811-ben újabb áthelyezés követett, ezúttal Breslauba (*Gundermann, 2008*). Ezen utóbbi történés legsúlyosabb következménye a kontinuitás megszakadása – az oktatók, a laboratóriumok, a könyvtárak – költözködés miatti veszteségei okán.

Ebbe a típusba sorolhatók az *emigránsok számára külföldön létrehozott intézmények* (Exiluniversität) erre példa az „Ukrán Egyetem”, amelyik kezdetben Prágába, majd később Münchenbe került. Ugyanilyen az „Orosz Népegetem” sorsa, ez Prágába, a „Balti Egyetem” pedig először Hamburgba, majd Pinnebergbe került (*Wörster, 2006*).

Az egyetemi élet különleges, kitüntetett eseménye a *jubileumok* megünneplése, ez kezdetben a kerek 50. vagy 100. évfordulót jelentette, később a 25. is betagolódott ebbe a rendbe (*Palatschek, 2010*). A neveléstörténeti kutatás szempontjából ennek azért van kiemelkedő jelentősége, mert ezekre az alkalmakra szinte minden esetben ünnepi kiadványokat, évkönyveket, összegzéseket jelentetnek meg az intézmények, amelyek igen értékes primer forrást és elemzési lehetőséget kínálnak.

Hasonlóan hasznos az *évnyitó rektori beszédek* megismerése és tartalom-elemzése. Ilyen évről évre ismétlődő beszédek tartása leginkább a német és az ausztriai egyetemek gyakorlatában jelent meg. Az ünnepélyen az egyetem tanárai és diákjai mellett gyakran vendégként jelen voltak az állam, az adott város és az egyházak képviselői. Ezen utóbbi kutatási módszerrel elvégzett tartalom-elemzés alkalmanként meglepő felismerésekhez vezethet. Ugyanis egy ilyen indíttatású kutatás alapján derült ki, hogy a tudományos közvéleményben is gyakran emlegetett berlini humboldti egyetemi modelltől a 19. században még semmiféle említés sincs. Pontosabban a nem berlini rektorok az egész

19. század folyamán mindig német egyetemi modellt említenek, de ezt nem hozzák kapcsolatba *Humboldt*tal. Az első szórványos, ilyen modellre történő utalások csak 1945-re datálhatók (*Langewiesche*, 2010), majd 1970-től említik egyre gyakrabban a rektorok ünnepi beszédekben a *Humboldt* modellt. Ezért véli *Dieter Langewiesche* professzor, a *Humboldt* Egyetem jubileumi kötetében megjelent tanulmányában, a következőt: „Ez az általánosan elterjedt topos, retrospektív szemléletű 20. századi találmány. A historiográfiában csak lassan jelenik meg e mítosz ledöntése, a közvélemény pedig még tudomást sem vett róla.” (*Langewiesche*, 2010. 28). Az 1945 és 1950 között elmondott 142 német egyetemen elhangzott rektori beszéd tartalomelemzése szerint csak hét esetben említik egyáltalán *Humboldt* nevét.

Az összehasonlító egyetemtörténeti kutatások meglehetősen elhanyagolt része az *esküszövegek* tartalomelemzése. Az eskü megkövetelésével mind a mai napig él minden fenntartó. Tartalmát tekintve ebben mindenkor megfogalmazódik a fenntartó iránti lojalitás szükségessége és elvárják az elkötelezettség nyilvánosság előtti ünnepélyes szóbeli és/vagy írásbeli megerősítését. Esetenként ez kiegészülhet az esküszöveg következményeire való utalással. Mindenestre az eskü olyan hivatalos aktus, ami lehetővé teszi a mindenkori fenntartó számára az esetleges konfliktushelyzetek kezelését.

Vizsgálhatók az egyetemek a *reformok* megjelenése szempontjából is. Az ismert tény, hogy az egyetemi élet állandó kísérőjelenségei a reformok (*Bär*, 2005). Vannak olyan egyetemek, amelyekre elnevezésként is „ráragadt” ez a jelző, ilyen történetesen Halle vagy később Göttingen egyeteme. Az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdések sokfélék lehetnek: ki(k) kezdeményezi(k) a reformokat; a külső vagy a belső hatások-e az erősebbek; milyen változásokat jelentenek ezek. Hogyan fonódnak össze a hatalmi, pénzügyi és a tartalmi törekvések; mennyire eredményes és tartós egy reform. Időnként az a kérdés is felmerül, hogy egyáltalán megreformálhatók-e az egyetemek? Ritkán vizsgáljuk egy-egy reform tartósságát, lefutásának rendjét, illetve a reformfolyamat megmerevedését, pedig erre az egyetemek hosszú története tanulságos példákkal szolgál.

Különleges lehetőség az egyetemi *szakértői vélemények* megismerése. Ezek azért értékes források, mert bár nem minden esetben realizálódnak a javaslatok, de azért két értelemben is fontos jelzések. Egyrészt mivel ugyanarra a problémára általában kettő vagy néha több szakértői véleményt is kérnek: egyrészt az ezekben megfogalmazott észrevételek többnyire az egyetemi viszonyok hiányosságait jelzik; másrészt több vélemény tartalmi elemeinek összehasonlításából viszonylag megbízhatóan rekonstruálhatók az adott kor kulturális erőviszonyai.

A professzorok és az egyetemi alkalmazottak *jövedelmi viszonyairól* bőszeges forrásokkal rendelkezünk. Erről tanúskodnak a gondosan vezetett és őrzött

számadáskönyvek, a kinevezési okmányok – amelyekben a legtöbb esetben utalnak a bérezésre –, valamint az évkönyvek is tartalmaznak ilyen jellegű adatokat. A díjazás problémáját nagyon gyakran érintik – sok más részlet említése mellett – a professzorok egymás közti vitáiról fennmaradt dokumentumok, a kari tanácsi jegyzőkönyvek. A jövedelmi viszonyok alapján tájékozódni lehet a diákok által fizetendő tandíjakról, vizsgadíjakról, illetve a kedvezmények és alkalmanként az ingyenesség és a mentességek körülményeiről. Ezekből az adatokból részben rekonstruálhatók egy-egy időszakban az universitas, azaz a tanárok, a diákok és az alkalmazottak közössége közötti differenciált kapcsolati rendszer elemei.

Az egyetemek vizsgálhatók a velük párhuzamosan működő, részben *hasonló funkciót ellátó intézményekkel való összevetés* alapján is, ilyen vizsgálati szempont lehet a lovagi akadémiákkal vagy még inkább a XVIII. század vívmányaként létrejött akadémiákkal való összehasonlítás.

Az egyetemtörténeti kutatások egyik önálló vizsgálódási területe a *peregrinációval* foglalkozik, két értelemben is, egyrészt a hazai diákok külföldi egyetemjárásával; másrészt a hazánkban tanuló külföldi diákokkal. A források között szerepel az egyetemi matrikulák, a kari oktatói és hallgatói névsorok, a classificatio könyvek, a vizsganyilvántartások és a tanrendek tanulmányozása és szakszerű elemzése. A hazai peregrinációs kutatásokat az ELTE Egyetemi Könyvtárában *Szögi László* és tanítványi köre műveli és fogja össze.

Mindezen vizsgálati irányokat kiegészítheti az *egyetemek egymás közötti kapcsolatának* és az így esetlegesen *le létrejött hálózatoknak* a kutatása, ami több szinten is történhet. Az első irány lehet a professzorok egyik egyetemről a másikra történő meghívása. Ilyen például a Göttingen és Moszkva egyetemének kapcsolata. Ennek során egy időben számos német professzor oktatott az első orosz egyetemen. Egy további vizsgálati szint az előnyben részesített peregrinációs helyek miatti átlagnál szorosabb kapcsolatra utaló tények keresése, ez ugyanis az adott intézmény szellemiségének érvényesítését is lehetővé tette. Ilyen a magyar diákok wittenbergi egyetemjárása, vagy a lett, litván észt diákok Halle-ban és Jénában folytatott tanulmányai.

A viszonylag jól feltárt peregrinációtól eltérően visszafogottabb az *egyetemi nemzetek (nációk)* kutatása, igaz az ezzel kapcsolatos források is töredékesek. Egyes egyetemeknél pontosan ismert a nációkba való besorolás rendje (Bologna, Párizs, Prága, Bécs, Krakkó), másutt töredékesek az adatok vagy nincsenek. A kutatás azért fontos, mert kezdetben maguk a nációk tartózkodási helyei voltak az oktatás színhelyei és a nációk, mint behatárolt szervezeti egységek körül keletkezett a konfliktusok egy része is (lásd a német náció kivonulása Prágából) stb.. Különösen hiányos a nációk későbbi rendjének kutatása, holott tudjuk, Párizsban és Bolognában a 18. századig, Lipcsében a 19.

századig, Bécsben egészen 1849-ig létezett az egyetemi nemzetek szerinti szerveződési forma.

Érdekes kutatási téma a *nők megjelenése* az egyetemeken. Minden egyetem gondosan számon tartja az első diplomát kapott női hallgatóját és még inkább az első doktori fokozatot szerzett hölgyet és az első professzorasszonyt. Az erre vonatkozó időbeli és tartalmi összehasonlítás már önmagában érdekes lehet. De az egyetemi élet szempontjából egy további fordulat az egyetemi hallgatók között az arányok felbomlása, a korábban domináns férfiktól a női nem irányába történő elfordulás. Természetesen ez nem egyformán érvényes minden diszciplínára és nem is minden karra. Ugyanezen változások megfigyelhetők a professzori kar és az egyetemi oktatók körében is.

Sajátos kutatási terület lehet az egyetemi *mítoszképződés* okainak, folyamatainak és főleg ezek valóság tartalmának a vizsgálata. Az egyetemek egy-egy nép, ország jól látható szimbólumaiként sokféle elképzelés koncentrációját jelentik. Ennek is legalább kétféle vetülete lehet: egyrészt ahogy egy ország, egy város mindennapi emberei és tudományos közvéleménye gondolkodik intézményéről; másrészt az, amit külföldön gondolnak róla. A kétféle nézet lehet szinkronban, de alapvetően el is térhet egymástól, sőt a történelem folyamán ennek dinamikája is változhat. Ilyen vélemények általában két alapvető történetes körül kristályosodnak ki: az egyik az alapítás körülményeihez a másik az egyetem hírnevéhez kapcsolódik. A kutatás alkalmanként mítosztalanítást eredményezhet, ilyen például a bolognai egyetem alapítása körüli történetek legújabb megítélése, vagy éppen a Humboldt-mítosz (*Thorn és Weining, 2010*) alapjainak vizsgálata. Nem véletlen, hogy a legújabb időszakban az alaptalan mítoszképződést igyekeznek objektív alapokra helyezéssel elkerülni, ami viszont újabb problémához: *a rangsorok* készítésének és az értékelési szempontok összeállításának sokféleségéhez vezet.

Különleges vizsgálati lehetőség az *egyetemi stratégiák vizsgálata a változó társadalmi formációkhoz* való alkalmazkodás szempontjából. Néha nem is kell ehhez túl hosszú időszakot elemezni, a berlini egyetemnek például 200 éves története során hat különböző politikai szisztémához kellett alkalmazkodnia (*Thorn és Weining, 2010*).

Időről-időre – funkcionális, szervezeti változások és főleg a tudomány fejlődése által támasztott szükségletek hatására – új egyetem típusok jelennek meg. Egy ilyen típus elnevezése *tradicionális vidéki egyetem* (traditionelle Landesuniversität) ennek fő jellemzője, hogy a helyi igények kielégítése és a változó fenntartói (fejedelem, egyház) szükségleteknek kell megfelelnie, alkalmanként használatos erre a típusra a Fürstenuniversität elnevezés is, utalva az alapítást kezdeményező személyére. Mindehhez megfelelő személyzet áll rendelkezésre, ezek tagjai többnyire családi alapon verbuválódnak – gyakran érvényes ez a professzori karra is –, nem véletlenül olvasható a korabeli leírásokban az

egyetemi család (Universitätsfamilie) megnevezés (Lundgreen, 2010). Ennek ellenkezője az új alapítású egyetem, amelynek egyik jellemzője, hogy általában a régihez képest egyfajta ellenmodellként jelenik meg és reformokat kíván megvalósítani.

Kifejezetten a német viszonyokra koncentrálva még a következő választóvonalak és típusok jeleníthetők meg. A német szakirodalomban gyakran előfordul a professzorok egyeteme (Ordinarienuniversität) elnevezés. Ennek magját az ordináriusok, azaz a rendes kinevezett professzorok alkotják (Klinge, 2004; Lundgreen, 2010). Ez a típus az 1800-1945 közötti időszak jellegzetes szervezeti formája. Kialakulását az tette lehetővé, hogy az egyházi befolyás csökkenésével párhuzamosan nőtt az állami befolyás, viszont az államhatalmi szervezetek részeként az oktatási minisztériumok viszonylag kis létszámmal még csak fokozatosan épülnek ki és még nincs kellő tapasztalatuk és nincsenek megfelelő technikáik az egyetemek irányításához. A törvényi úton történő szabályozás még alakulófélben van. Sokáig az egyedüli állami beavatkozási lehetőség kancellár vagy kurátor egyetemre történő delegálása. Az egyetemek játékerét növelte az is, hogy helyenként a miniszterek és a minisztériumi vezető tisztségviselők közül sokan a professzori karból kerültek ki. Ezeket a személyeket általában magas állami hivatalnoki fokozatokba is besorolják. Ők az egyetemei karokon egy-egy szakterület egyedüli felelősei, az ezzel kapcsolatos legfontosabb és legjobban jövedelmező előadásokat ők tartják. Sokféle aktív és passzív választójog birtokában az akadémiai és a tudományos kérdések eldöntésében kizárólagos jogosultsággal rendelkeznek. Hasonló státuszú társaik közül a maguk soraiból választanak rektort és dékánokat. Önmagukat az egyetemi autonómia legfontosabb védelmezőinek tekintik az esetleges erőszakos állami fellépéssel, a túl liberális társadalmi befolyásolási szándékkal, illetve a meggondolatlan reformokkal szemben. Ennek az egyetemtípusnak a legfőbb jellemzője a kinevezett professzori kar dominanciája a többi egyetemi polgárral szemben. Ez a formáció ilyen tiszta formában nagyjából a 19. század végéig fordul elő. Számadatokat tekintve német nyelvterületen ez azt jelenti, hogy ebben az időszakban a kinevezett professzorok aránya a 53%-ról 40%-ra esett vissza, miközben ellenhatásként a rendkívüli egyetemi tanárok és privátdocensek száma többszörösére emelkedett: 1864-ben még csak 1364 fő van ilyen státuszban, 1931-ben már 6043 fő (Lundgreen, 2010). Ennek a típusnak a kibontakozását nagymértékben segítette a liberalizmus 1860 utáni erősödése, csúcspontja pedig az 1900–1914 közötti időpontra tehető és leginkább Németország és Észak-Európa egyetemeire jellemző.

Fontos választóvonalat jelent az egyetemi életben a tudományos fejlődés jellegének változásához történő alkalmazkodás. Ennek egyik jele az *enciklopédikus tudású* és a tudományukat ily módon előadó professzori kar fokozatos megszűnése és helyettük a szaktudományok képviselőinek megjelenése. A tu-

domány fejlődését követve a szegmentálódás tovább folytatódik, hiszen egy-egy szakterületen belül is további, intenzív differenciálódás kezdődik. Ennek következménye a *specialisták*, azaz egy-egy terület szakértőinek megjelenése. Erre intézményes formában az ún. *reformegyetemeken* teremtődtek meg legelőször a feltételek. Ilyen a korábban létrejött Halle és Göttingen mellett a későbbi alapítású berlini (1810) és a bonni (1818) egyetem. Közülük különös népszerűsége azok, ahol a professzorok alkalmanként szakterületükből távolabbra is kitekintve, enciklopédikus műveltségük alapján, hozzásegítették diákjaikat a tágabb összefüggések felismeréséhez és kereséséhez.

Az egyedi elképzelések között – meg nem valósult különlegességként – megemlíthető *Karl Vogt* ún. „*Aktienuniversität*” elképzelése. Ennek lényege szerint azért, hogy az egyetemen ne csak a mintatanterv szerint lehessen haladni, célszerű engedélyezni, hogy a diákok szabadon választhassanak az évente kiadott stúdiumok jegyzéke alapján a meghirdetett tárgyak között. Továbbá legyen szabad a verseny az egyetemek között, és ne legyen átjárhatóság a fakultások között. Ezt a maga korában fontos újítást csak jóval később és akkor is csak nehezen tudta befogadni az egyetem.

A reformegyetemek vetették meg az alapját egy originálisan új egyetemi koncepciónak és ez a *kutatóegyetemek* megjelenésében nyilvánult meg. Az új alapítású egyetemek egyik jellemzője, hogy általában a régihez képest egyfajta ellenmodellként jelennek meg és mindenképpen reformokat kívánnak megvalósítani. Ennek az alapjai *Wilhelm von Humboldt*hoz vezethetők vissza, amennyiben álláspontja szerint a tudományos tényeket nem lehet könyvekből „kiolvasni”, a tényeket kutatás során kell keresni. Mégpedig lehetőség szerint a diákokkal közösen. Ennek viszont egyik fontos feltétele az oktatás és a kutatás szabadsága. Ilyen ideális formában ez szinte sohasem tudott megvalósulni. Maga *Humboldt* is komoly engedményekre kényszerült e tekintetben, amennyiben a professzorok kinevezésében továbbra is az uralkodó szava volt a döntő, azt viszont elérte és ez sem kis eredmény, hogy a kinevezést követően a professzorok szabadon dolgozhattak. Persze, hogy ez az utóbbi szabadság mennyire illuzórikus, azt a legjobban a másik reformegyetem Göttingen példája mutatja, ahol 1830-ban játszódott le a „göttingeni hetek” elleni elhíresült per.

Mindezek a változások nem hagyták érintetlenül az egyetemek szervezeti formáját sem. Ennek egyik jele a tudományos képzettségű munkatársak egy részének újszerű besorolása, ilyen a kutatásvezető, kutatóprofesszor, főmunkatárs, munkatárs, főtanácsadó és más címek megjelenése. Mindez a döntési rendszer alapvető átalakulását is jelenti. A kinevezett és fokozatokba sorolt professzori kar döntési monopóliuma idővel jelentősen átalakult, sokféle grémium, véleményező és döntéshozó testület jött létre, lehetővé és hivatalossá

téve a diákság beleszólási jogát is. Ezt a formációt *a csoportok egyetemeként* (Gruppenuniversität) említi a szakirodalom (Lundgreen, 2010).

A változások következő típusa *a tömegegyetek* (Massenuniversität) megjelenése. Ez a típus alapvetően többféle társadalmi hatás eredőjeként jött létre. A II. világháború utáni gazdasági fellendülés már szélesebb néprétegek számára is elérhetővé és kívánatosá tette az egyetemi oktatást. Mindehhez hozzájárult egyes városok ambíciója saját felsőoktatási intézmény alapításához. Ez funkcionálisan jelentős változást hozott az egyetekemek belső életében, ugyanis a diákság nagyon eltérő bemeneti tudásszintje miatt szükségessé váltak a bevezető és felzárkóztató jellegű alpműveltséget bővítő kurzusok. Ezért új szakstruktúra, számos új alapképzés jelent meg. Ehhez gyakran hiányoztak a feltételek, sokszor még a tantermekben sem jutott mindenkinek férőhely. Az oktatók felkészültsége is változó színvonalú és megjelent egy új oktató típus az ide-oda utazó, egyik intézménytől a másikhoz vándorló oktató. Természetesen ilyenkor a személyes kontaktusra, az egyéni konzultációra alig maradt idő. Ezzel párhuzamosan igény mutatkozott a magas színvonalon képzett diplomás szakemberek iránt is, de ez nem mindig esett egybe a gazdaság munkaerő szükségletével. A rossz oktatási körülmények és főleg a nagy diplomás munkanélküliség lett több más tényező mellett az okozója az 1968-as diáklázadásoknak.

Összességében az eddigi epizodikus történéseket felsoroló és rendszerezni törekvő tanulmányból is kiolvashatók a széles spektrumú egyetemtörténeti kutatásokban rejlő további lehetőségek. Ez a tanulmány csak töredékesen és vázlatosan tud utalni az egyetemtörténeti kutatások eddigi eredményeire és új lehetőségeire, külön kitérve a differenciált tipológia szerinti megközelítés fontosságára.

Szakirodalom

Ábel Jenő (1881): *Egyetemeink a középkorban*. MTA, Budapest.

Bär, S. (2005): *A céh. Az egyetekem lényege a professzorrá válásnak és a professzorok érzelmi életének tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Békefi Remig (1898): *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete*. Budapest.

Békefi Remig (1899): *A debreceni ev. ref. főiskola 17–18. századi törvényei*. Budapest.

Békefi Remig (1909): *A pécsi egyetem: székfoglaló*. Budapest.

Breznysnyánszky László (2007, szerk.): *A debreceni iskola neveléstudomány-történeti vázlat*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Fináczy Ernő (1906): *Az ókori nevelés története*. Horánszky, Budapest.
- Fináczy Ernő (1919): *A renaissancekori nevelés története*. Horánszky, Budapest.
- Fináczy Ernő (1926): *A középkori nevelés története*. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Gundermann, I. (2008): Brandenburg-preußische Universitätsgründungen. In: Wörster, P. (Hg.): *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München. 105–127.
- Hajnal István (2008): *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Judit, Németh András és Szabó Zoltán András (2013, szerk.): *Pedagógiai historiográfia: Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Horn, K. P., Németh A., Pukánszky B. és Tenorth, H.-E. (2001, Hg.): *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kékes-Szabó Mihály és Pukánszky Béla (2001): Kutatáseméleti koncepciók a kolozsvári-szegedi egyetemen (1872–1934). In: Horánszky Nándor (szerk.): *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban*. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, Budapest. 319–370.
- Klinge, M. (2004): Die Universitätslehrer. In: Rüegg, W. (hrsg.): *Themen, Probleme, Erkenntnisse. Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Verlag C. H. Beck, München. 112–143.
- Kornis Gyula (1937): *Az egyetemi oktatás főbb kérdései*. Budapest
- Kornis Gyula (1944): *Tudomány és Társadalom. I–II*. Franklin Társulat, Budapest. 370–371.
- Langer, H. (2008): Die pommersche Ladesuniversität Greifswald. In: Wörster, P. (Hg.): *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München. 85–104.